

תפילת יעקב

עיון בתורות התפילה של בעל ה"שפת אמת"

בתורותיו על פרשת ויצא, מרצה השפ"א, לאורך השנים, מהלך עקבי של פרשנות רוחנית לתפילתו של יעקב. ממהלך זה, הבנוי בסדר הולך ועולה, ניתן ללמוד דברים יסודיים מאוד על תפיסתו של השפ"א את נושא התפילה, ולכן ישנה חשיבות רבה לבירור תורות אלו.

בחרתי לרכז את עיוני סביב הפסקה הראשונה (מתוך השמונה), משום שראיתי בה את הפסקה הכוללת את כל האחרות, בתמצתיות ובקיצור. תוך כדי עיון בפסקה זו, נערוך השוואות לפסקאות המקבילות.

ראשית יובאו דבריו של השפ"א ככתבם וכלשונם, ולאחר מכן ביאור שיטתי, שורה אחר שורה:

תרל"ד

ברש"י: ויפגע - חיקן תפילת ערבית, ולא כתיב ויחפלה, ללמדך שקפצה לו הארץ. ואינו מובן, כי לפירוש הזה שחיקן תפילת ערבית - מה ענין קפיצת הארץ לכאן? אך בוודאי כפי רצון האדם יכול לעורר קדושת השי"ת בכל מקום. ח"ש רש"י: נעקר הר המוריה וזא לכאן, פי' כיוון שהיה ליעקב אע"ה רצון גדול לבוא להר המוריה, אף כי המקום הזה היה מרוחק מאוד, קפץ הר המוריה לכאן. זה עזמו פי' תפילת ערבית, כי בוודאי בעת חושך אין מקום להחגלות האור, רק על-ידי רצון האדם שלא בהדרגה, עי"ז מתעורר הארה שלא עפ"י דרך הטבע. כי הכל חלוי ברצון האדם. וכתיב: שלום לקרוב ולרחוק, פי' שאין דבר רע יוצא מהשי"ת. א"כ הריחוק הוא ג"כ לטובה, שעל-ידי הריחוק נתעורר באדם רצון אמת יותר. ועי"ז הרצון יכול להתעורר גם במקום הרחוק האמת השי"ת כנ"ל. ח"ש: ללמדך שקפצה וכו', שיש מזה לימוד לכל איש ישראל, שידע שאין לך מקום שלא יוכל להרגיש הארה הפנימית על-ידי יגיעה של אמת, כנ"ל.

* שיעור שהועבר בישיבה. ברצוני להודות לרב הדס הופמן, שעיימו לובנו הדברים לפני כתיבתם.

בתחילת הדברים, נצטט את דברי רש"י (בפירושו לבראשית כח, יא), עליהם מוסב עיונו של השפ"א:

"ויפגע במקום" - לא הזכיר הכתוב באיזה מקום, אלא במקום הנזכר במקום אחר, הוא הר המוריה, שנאמר: "וירא את המקום מרחק" (בראשית כב, ד).
 "ויפגע" - ...ורבותינו פירשו: לשון תפילה, כמו "ואל תפגע ב"י" (ירמיה ז, טז), ולמדנו שתקן תפילת ערבית. ושינה הכתוב, ולא כתב: "ויתפלל", ללמדך שקפצה לו הארץ, כמו שמפורש בפרק גיד הנשה¹.

רש"י, על-פי חז"ל, מבין את הוראתה של המילה "ויפגע" כ"ויתפלל". אך, מדגיש רש"י, הסיבה שבחרה התורה להשתמש דווקא במילה זו ולא בשאר לשונות התפילה², היא מפני שהתורה רוצה ללמדנו שארעה ליעקב קפיצת הדרך בדרכו לחרן³.

בשאלת הקשר בין תיקון התפילה לבין קפיצת הדרך, עוסק השפ"א בראשית דבריו: ולינו מוכן, כי לפירוש הזה, שתיקן תפילת ערבית, מה ענין קפיצת הארץ לכהן? אמנם, ניתן להסביר קשר זה במובנים שונים, על דרך הפשט, אך השפ"א מנסה לחפש קשר פנימי יותר. ותשובתו: אף נודלי כפי רצון האדם יכול לעורר קדושת השי"ת בכל מקום.

אחת מתובנות היסוד בעולמה של החסידות בכלל, ובעולמו של השפת-אמת בפרט, הינה היכולת "לעורר קדושת ה' יתברך בכל מקום". "מלוא כל הארץ כבודו", לימדנו הבעש"ט; קדושת שמו ית' מצויה בכל - אך בתרדמה. עלינו מוטלת המלאכה לעוררה ולהקימה מעפר - תרתי משמע - כדי שבעיני בשר נוכל לחזותה. במקומות רבים מדבר השפ"א על יכולתו של האדם לבצע משימה זו, אם רק ירצה. בכח רצונו של האדם הוא יכול להוריד את השמים למטה, אך גם להעלות את הארץ למעלה, כדברי רבי מנחם מנדל מקוצק. דבר זה בא לידי ביטוי בדברי רש"י על עקירת הר המוריה. פירוש: מיון שהיה ליעקב אבינו עליו השלום רצון גדול לנזח להר המוריה, אף כי המקום הזה היה מרוחק מאוד, קפץ הר המוריה לכהן.

הר המוריה, כזכור לנו מפרשת העקידה, מסמל את ראיית ה' נכוחה - "ויקרא אברהם שם המקום ההוא: 'ה' יראה', אשר יאמר היום בהר ה' יראה" (בראשית כב, יז). שם, בהר, חזו אברהם ויצחק בגילוי שכינתו, ולשם רוצה יעקב להגיע, כדי להמשיך את אותה ראייה. אך הוא מרוחק מן המקום מרחק רב! וכאן מתערבת ההנהגה הניסית: כפי רצונו האמיתי של יעקב, נעקר הר המוריה ממקומו, ומגיע למקומו של יעקב. אין ביטוי נעלה יותר מזה, לכח השפעתו של רצון-האדם.

זה עלמו פירוש תפילת ערבית. עבודה זו, של גילוי קדושת ה' יתברך בכל מקום, היא מהותה של תפילת ערבית, כי נודלי נעמ מושך אין מקום להמגלות

1. דברי רש"י בד"ה "ויפגע" מבוססים בעיקר על דברי הגמרא במסכת סנהדרין צה ע"ב ובחולין צא ע"ב, עיין שם והשווה. וע"ע ברכות כו ע"ב, ירושלמי שם פ"ד ה"ה, ב"ר פרשה ט"ח סימן ט, מכילתא בשלח פ"ב ושו"ת הרשב"א ח"א סימן קס"ט.

2. עיין דברים רבה פרשה ב', סימן א.

3. עיין בתורה תמימה, בראשית, פרק כח אות ז.

האור. הלילה מסמל את העדר האור הרוחני, כשם שהוא מהווה העדר של האור הפיזי. ביום, כאשר נגלה אור ה' בכל - "השמש היא אור האלוהים" - אזי קל יותר להגיע לגילוי קדושתו יתברך בכל. אך בלילה, כאשר מלכות החושך שולטת בכל, נחסם זרם האור האלוהי, ואף חשיפת אורות הקדושה שבכל דבר קשה יותר.

אך, טוען השפ"א, על ידי רצון האדם שלא נהדרגה, על-ידי זה ממעורר הארה שלא עפ"י דרך הטבע. על-ידי כח הרצון, המתפרץ בעוצמה פתאומית ודורש את שלו, המבטא במלוא אונן את תשוקתו לקדושה - על-ידי זה, נמשך אור על-טבעי, שאיננו מסדר ההתגלות הרגילה. אנסה להסביר נקודה זו קצת יותר:

היום והלילה, במשלו של השפ"א, מסמלים שתי בחינות בהשגחה: נגלית ונסתרת. היום, על-פי טבעו, מסמל את המצב בו ניתן לחזות בנועם ה'. אדם יוצא מביתו, ועיניו שוזפות את נוי העולם וזיוו, והוא מתמלא שירת-קודש. זהו מצבה של הרוחניות בגשמיות - אמנם, מצויה הנשמה בתוך הגוף גשמי, אבל רק בבחינת "נוגעת ולא נוגעת", דהיינו: חציה שקועה בחומר וחציה מנותקת-משהו מן החומר. זוהי חוויה אנושית בסיסית: ישנם רגעים, שבהם אנו חשים התמלאות של קדושה, וכל המציאות שרה עמנו את שיר ה'.

אולם מנגד קיימת חוויית הלילה. בחשכת העבים, כאשר חוש הקליטה המרכזי של האדם, חוש הראות, מאבד מיכולתו ואיננו מתפקד במלוא עוצמתו, אז חש האדם את עצמו טובע בתוך ים של חומר עכור, והוא איננו מסוגל לראות את "איי"-הקדושה בתוך הים. פרמורי הטביעה של האדם, האובד ללא אלוהיו, מעמיקים את שקיעתו בתהומות. נפשו מתקשה למצוא, בתוך תערובת החול, את ניצוצי הקודש, והוא נאלץ, שלא ברצונו, להמתין לשעת רצון, לאור הבוקר כי יבוא, ואיתו גם אורות-הקודש.

כנגד תלותיות זו יוצא השפ"א בדבריו: **כי הכל מלוי נלון האדם. ברצותו - מאיר ומגלה אורות-של-מעלה, וברצותו - מחשיך ומסתיר אורות-של-מעלה.** תפילת ערבית מבטאת את יכולתו של האדם למשוך את אור היום, אור ה', אל תוך הלילה, אל החשכה והעלטה.

רעיון זה, חוזר פעמים רבות בפרשה זו, מזוויות שונות. בשנת תרמ"ח התייחס השפ"א לעובדה כי לתפילת ערבית לא נקבע זמן:

אבל תפילת ערבית, אין לה קבע, והתיקון צריך להיות בתוך התערובות.

כלומר: מאחר והזמן מבטא הגבלה וצמצום, הרי שהחריגה ממסגרתו מבטאת את היכולת להתגבר על ההגבלות והצמצומים. הזמן, תולדת מהלך החמה והתכסותה, איננו משאיר את רישומו בתפילת הערבית. זוהי תפילה "מעל הזמן" דווקא משום שהיא, לכאורה, נשלטת על-ידי ממלכת הזמן וגורמיו. עבודת-התיקון של תפילת ערבית הינה הוצאת הטוב מתוך תערובתו, ולא רק מציאת הטוב במגרשו הביתי. וכן כתב בשנת תרנ"א:

כי תפילת שחרית ומנחה היא בזמן מיוחד, אבל תפילת ערבית היא לעולם.

בעוד שתפילות היום מצומצמות לזמנים מסויימים על הציר, המתחיל בבוקר ומסתיים עם רדת החשיכה - הרי שתפילת הערב נמשכת בכל שעות הלילה.

היא מבטאת בזה את היכולת "למתוח" את הזמן - ובכך להשתחרר מכבליו - גם כאשר נראה שהזמן לופת את האדם ומחזק את אחיזתו. בשנת תרנ"ח מרחיב השפ"א את המשל, ומקבילו למציאותנו בעוה"ז ובעוה"ב:

כי יעקב תיקן תפילת ערבית... נמצא במה שתיקן יום ולילה אור וחושך, בזה נתברר האור זרוע לצדיק... נמצא כי לילה לרשעים חושך ואור לצדיקים... שהצדיקים - אור זרוע להם גם בלילה ובעולם הזה, שנקראת לילה, יש להם הארה מעין עולם הבא בכח התורה והמצוות.

כלומר: יעקב מסמל את התיקון השלם של היום והלילה גם יחד, וממילא רק לרשעים מחשיך הלילה, ואילו הצדיקים, בכח רצונם ומעשיהם, מאירים גם את הלילה. מכאן מובן מדוע מוקבלים הדברים ליחס שבין העוה"ז לעוה"ב, שכן האור ביממה - כעוה"ב בעולמות. מציאותנו בעוה"ז הינה מציאות של הסתר והעלם, ואילו העוה"ב, שבו יושבים צדיקים ועטרותיהם בראשם, ונהנים מזיו השכינה⁴, הוא עולם הגילוי והחשיפה. הצדיק, על-ידי העלאת העולמות מלמטה למעלה, מוריד גם מאור העוה"ב לעוה"ז, וגם העוה"ז נתפס אצלו כמקום גילוי השכינה ואורותיה.

בספרו "עין איה" למסכת ברכות (כו ע"ב, אות ב), התייחס הרא"ה קוק זצ"ל למשמעות תפילתו של יעקב. הבה נעיין בפיסקה זו, ונשווה אותה לדברי השפ"א:

אמנם עוד יש רב יתרון לתפילה, והיא מוצאת תכליתה ברמי המעלה והערך, קדושי עליון הניגשים אל ה', שעל-ידי התפילה ירומו אף ינשאו למעלת הנבואה, או קרוב לה, כדברי הטור או"ח סימן צ'. הם פוגעים מעמדים גדולים יותר מהליכות הטבע, כי יתרוממו הרבה על הטבע וידבקו באלוהים חיים בלב ונפש טהורה. ולזה המעמד הרם מוכשר הלילה במנוחתו והתבודדותו, כדביאר החסיד בחוה"ל (שער אהבת ה' פ"ג) ביתרון תפילת הלילה.

גם היא מכשרת את בני המעלה הזאת להיות נפקדים בחזיונות קדושים בשוככם בשנתם, לחזות מחזות נושאים תבואות שכליות נוראות, אשר לא יושגו בחפירת החומר וחושיו, זאת תקרא "פגיעה". כי הדברים המושגים למעלה מתהלכות השכליות המוטבעות, הינה שלא כסדר הטבעיות, שהן מתהלכות בהדרגה מהקל אל הכבד וע"פ דרכי עיונים בודדים המתלקטים למערכה, כ"א בפתע יגלה עליהם אור גדול מנועם ה', אשרי כל זוכה לו, תקרא התפילה מצד היותה כוללת זו התכלית בשם פגיעה, כדרך הפוגע בהולך לא לפי ערך מהלכו של ההולך לבדו, כ"א השתתף בזה ג"כ סבת קרבת הנפגע.

וכאשר אירע באמת כיעקב אבינו ע"ה, שוודאי השלימתו ג"כ התפילה לאותו החזיון הנבואי הנשגב של מראה הסולם וכל פרטיו, שעל כן נתייחס לתפילתו שם פגיעה, "ויפגע במקום", והיא נאותה לערבית⁵.

4. עיין ברכות יז ע"א, רמב"ם הל' תשובה פ"ח ה"ב, ראב"ד, כס"מ ולח"מ שם.

5. ע"ע עולת-ראיה ח"א עמ' יז, והשווה.

הדמיון בין פסקה זו לפסקאות הנ"ל בשפ"א ברור. אך לאחר ניתוח פסקה זו תעלה מאליה השאלה: האם זהים הם דברי הרב קוק לדבריו של השפ"א, או שמא חלוקים עליהם?

עלי להודות שהתלבטתי בשאלה זו רבות. גם עתה לא נראה לעי"ד כי ניתן להכריע הכרעה מוחלטת, אך דעת נוטה ניתן לאמץ.

לענ"ד, הרב קוק תופס את יתרון תפילת הלילה בצורה הפוכה לזו שבה מבינה השפ"א. אם אצל השפ"א עניינה של תפילת ערבית הוא הארת הקדושה בתוך מציאות ההעלם, הרי שאצל הרב קוק דווקא הלילה מכיל בתוכו פוטנציאל גבוה יותר של הכרת הבורא: "הם פוגעים מעמדים גדולים יותר מהליכות הטבע, כי יתרוממו הרבה על הטבע וידבקו באלוהים חיים בלב ונפש טהורה. ולזה המעמד הרם מוכשר הלילה במנוחתו והתבודדותו, כדביאר החסיד בתוה"ל ביתרון תפילת הלילה". כלומר: מעלתו של הלילה היא דווקא בניתוקו מן המציאות ופחיתותה. והרי דבריו, כפי שכתב, מבוססים על דברי "חובת הלבבות", בשער אהבת ה', פרק שישי:

...ומהם - שיתנפל כלילה ויתענה ביום, אם יוכל לסבול זה. וייחדתי את התפילה כלילה ואם היא (=אף-על-פי שהיא) משובחה גם ביום, כי תפילת הלילה היא זכה יותר מתפילת היום לכמה פנים:

מהם - כי האדם כלילה יותר פנוי ממה שהוא ביום.

ומהם - שתאוות הגוף ממאכל ומשתה יותר נחות כלילה ממה שהן נחות ביום.

ומהם - כי כלילה יפנה מטרדות העולם, במשא ומתן בגביית ממון ותשלומו, בכניין, בחרישה וזריעה והדומה לזה מעסקי בני האדם ביום.

ומהם - הפסק חברה בינו וכין בני-אדם, כאוהב יבקררו, וחבר ידבר עמו ובעל חוב יתבעהו כמה שיש לו עליו.

ומהם - נוח חושיו מרוב מוחשיו כלילה, מפני שאינו רואה מה שיטרידוהו ולא שומע מה שיפסיק עליו.

ומהם - הימלטו מן החנופה ורחקו ממנה, מפני מיעוט היושבים עמו כלילה, ואפשר שלא יוכל להתבודד ביום.

ומהם - שיתייחד בזכר האלוהים ויתבודד בו, בעת התייחד כל אוהב באוהבו והתבודד כל חושק עם חשוקו, כמו שנאמר וכו' (והוא מביא פסוקים רבים בהם באה לידי ביטוי מעלת התפילה כלילה, עיין שם).

באריכות רבה מתאר רבינו בחיי אבן-פקודה, את הניתוק המוחלט שמאפשר הלילה מן העולם. אווירה של פנאי מן הטרדות השונות, של השתחררות מן התאוות הגופניות, מן החובות החברתיות וכן הלאה, היא המרחפת על פני הלילה, לפי תפיסתו.

ניתן, אם כן, לומר כי נקודת המעלה של תפילת הלילה, על-פי הבנת הרב קוק ולאורו של רבינו בחיי, הינה דווקא הניתוק מן העולם החומרי, המאפשר עליה ללא גבול: "לחזות מחזות נושאים תבואות שכליות נוראות, אשר לא יושגו בחברת החומר וחושיו... כי הדברים המושגים למעלה מתהלכות השכליות, הנה שלא כסדר הטבעיות", כלומר: כאשר מתרוממים אל מעל להליכה השכלית הטבעית, ניתן להשיג השגות של הברקה, "בפתע יגלה עליהם אור גדול מנועם

ה', אשרי כל זוכה לו". ויש לשים לב שוב - אצל השפ"א, משמשת הקפיצה הלא-מזורגת, כחריגה מוחלטת מתוך המסגרת הטבעית, ואצל הרב קוק היא נתפסת כהמשך ישיר לקרקע העל-טבעית שבה מצוי המתפלל בלילה⁶. גם אצל עמיתיו לעולם החסידות של השפ"א - הלא הם בני דורו ר' לייבלה אייגר בעל "תורת אמת" ור' צדוק הכהן מלובלין - ניתן להבחין במהלך דומה לשלו, אם כי מואר מזווית-ראייה שונה.

ר' לייבלה (תורת אמת ויצא, ד"ה "ויפגע" ואילך, עמ' 37) כותב:

היינו, כי ידע שבאמת כל החשכות שעובר עליו בגלות חרן, הוא רק לפי שעה. והישועה מוכנת ועומדת להתגלות. ורק לעת עתה, הוא בבחינת הסתר טמיר ונעלם, כמו שקיעת השמש, אשר אף שלעין הרואה נדמה כאילו אין עוד שמש בעולם, ובאמת רק הלכה לה מכאן לפי שעה, ומוכנת ועומדת לחדש אורה כבראשונה, וכאור הבוקר תזרח השמש, כבחינת ביאת השמש. כן הבין יעקב אבינו ע"ה, שבחינת ההסתר הוא רק לפי שעה.

ר' לייבלה מדגיש, שיכולתו של יעקב לצפות את העתיד הוורוד, אשר מצפה לו בסופו של דבר, היא זו שאפשרה לו להפליג-רום לפסגת שמי-שמי קדם. יעקב אבינו, ערב צאתו את הארץ, בדרכו ללכת חרנה, יודע כי זהו ניתוק זמני מן הקדושה, ולכן הוא יכול לחוש בקדושה אפילו כעת, בזמן ההסתר וההעלם. וממשך ר' לייבלה ומבאר:

וכדברינו אלה, יובן גם דרשות רו"ל, מפסוק "ויפגע במקום" - שהתקין תפילת ערבית. היינו, שאין שום יאוש בעולם ח"ו. ואף בעת שנדמה כי ערבית וחשכות הוא ח"ו - הוא רק בבחינת הסתר לפי שעה, כמו הערבית ממש שאינו רק לפי שעה, והשמש מוכנת ועומדת להאיר את היום, כן הישועה מוכנת ועומדת. וזהו ענין תפילת ערבית.

שוב, הדבר המייחד את עבודת הלילה הוא הצורך להבחין בקדושה בתוך ההסתר. אך ר' לייבלה נותן לנו עצה כיצד להתגבר על קושי זה: לזכור שאחרי כל לילה - זורחת השמש, ומאיר אור חדש לעולם; להביא לתודעתנו את החזון המבטיח זריחה לאחר כל שקיעה. ובהמשך דבריו:

זהו הוא עניין אומרם ז"ל: "כל הסומך גאולה לתפילה של ערבית כו", היינו שסומך הגאולה קודם לתפילה, שבכח זה הוא עומד להתפלל, אף כי לעת עתה הוא "של ערבית" וחשכות הגלות המר והנמהר הזה - נכון לבו בטוח כי הגאולה מוכנת ועומדת. וחשכות הגלות הוא רק לפי שעה, עד עת קץ; "מוכסח לו שהוא בן העוה"כ", היינו שהגאולה קרובה לבוא.

שהרי זהו יסודה של תקוות הגאולה: הידיעה הברורה כי לא ירחק היום בו ישלח לנו ה' את משיחו, וגאול יגאלנו בגאולה שלמה. תקווה זו נותנת את הכוחות לזכור ואף לראות את יד ה' גם בתוך חשכת הסתר-פניו. השגחתו נמצאת גם בתוך מטמוני העולם.

6. לתוספת עיון ראה עולת-ראיה, ח"א עמ' תט, ד"ה "תפילת ערבית", אורות הקודש, ח"ג עמ' שד.

ממשיך את דרכו רבי צדוק הכהן מלובלין (צדקת הצדיק רכ"ב, עיין שם בכל הפיסקה), ומפתח כיוון זה:

ואחר-כך בלילה, שהוא בעת החשכות הגמור, שרואה שגם אחר תפילה שניה לא נענה בישועה שלימה עדיין, רק אדרכה מחשיך והולך - כי כל זמן שלא נענה לגמרי הרי מחשיך והולך - אז בא למידת יעקב אבינו ע"ה באמת ואמונה, שמתחזק כאמונתו יתברך שוודאי יושיע, והכל לטובה, שזהו האמת הגמור. והנה חיבור שתי מידות דאברהם ויצחק, דהיינו היראה בהווה והבטיחות והשמתה בעתיד.

כלומר: שילוב הכוחות של החרדה מפני הסתרת פני ה' ושל השמחה הבאה מרוח הביטחון במציאותו יתברך, הוא המאפיין של תפילת יעקב. יעקב לא חי רק בעולם של פחד, חיל ורעדה, אלא גם בעולם של שלווה-נצח.⁷

נחזור לעיין בדברי השפ"א:

וכמי: "בורא ניב שפתים, שלום שלום לרמוק ולקרוב, אמר ה', ורפאתיו" (ישעיהו נ, יט). פ"י: שאין דבר רע יולא מה' ימנך. כלומר: מאחר שברור שאין דבר רע יוצא ממעשה ה', הרי שהריחוק הוא גם כן לטובה, שהרי כאן מתואר גם הריחוק כחלק ממעשה ה'.⁸ נשאלת השאלה: מהי הטובה הצפונה בריחוק? והתשובה: על-ידי הריחוק נמנעור באלים לזון אמת יומר, ועל-ידי זה הרצון יכול להמנעור גם במקום הרמוק הארמ ה' ימנך כנ"ל.

זו המטרה שביצירת בחינת הלילה: הכנה ליכולת להביא את אור ה' גם אל הפינות הנידחות ביותר. יעקב אבינו, דווקא בשעה שהיה מרוחק עד מאוד, נתאוה לקרבה, ועל-ידי כך רצונו - שעל עוצמתו דיברנו לעיל - הצליח יעקב להתקרב אל השכינה, חסו שאמרנו: ללמדך שקפסה וכו', שיש מזה לימוד לכל איש ישראל, שידע שאין לך מקום שלא יוכל להרגיש הארה הפנימיות, על ידי יגיעה של אמת, כנ"ל.

כיעקב בשעתו, אשר על-ידי יגיעתו הצליח להתעלות מעל מגבלות המקום והזמן, כך כל אחד צריך ללמוד, שבכוח יגיעתו האמיתית יכול הוא להתגבר על כל מכשולי הגשמיות, ולעלות אל רקיעי-רום; שבשפלות הגלות, יכול הוא להתרומם אל הררי הגאולה, ולצאת מתוך מיצרי עולם-השקר אל פסגות עולם-האמת. בידיו נתון המפתח לשערי התעלות זו - מפתח יגיעת האמת.

7. ועיין עוד שם פ"י ח; דובר צדק עמ' 142; דברי סופרים פ"י ל"ו; ופרי צדיק בפרשתנו, פ"י ה'. וראה דברי רבם של הנ"ל, ר' מרדכי יוסף מאיזביצא, ב"מי השילוח", חלק א, חידושים לברכות כו ע"א, עמ' רלג במהדורת מישור.

8. עיין שם בפירוש רד"ק.

9. עיין סנהדרין צט ע"א, שם דורשת הגמרא פסוק זה על היחס שבין הצדיקים ובעלי התשובה.